

ΕΡΙΚΟΥ ΟΥΣΑΙ

ΑΣΠΑΣΙΑ, ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ, ΘΕΟΔΩΡΑ

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Ἡ Ἀσπασία, ἡ Κλεοπάτρα καὶ ἡ Θεοδώρα ἀποτελοῦσι τὴν τριάδα τῶν ἐν τῷ ἔρωτι διαπρεψασῶν γυναικῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀπεπειράθημεν νὰ ζωγραφήσωμεν τὴν διάσημον ἑταίραν, τὴν ἀκόλαστον βασιλίδαν καὶ τὴν ἀκόλαστον αὐτοκράτειραν, ἐν τῷ μέσῳ τῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ὃν ἐκάστη κατοπτρίζει καὶ ἀντιπροσωπεύει. Μετὰ τῆς Ἀσπασίας φαίνονται αἱ Ἀθηναίαι ἐν τῇ ἐκλάμφει τοῦ ἀθανάτου αὐτῶν πνεύματος καὶ τῇ ἀχαλινώτῳ ἐλευθερίᾳ τῆς λαχυπόπου καὶ ζηλοτύπου αὐτῶν δημοκρατίας. Ἡ Κλεοπάτρα μετέχει δύο κόσμων. Ὡς ἐκ μὲν τῶν προγόνων αὐτῆς ἀνήκει εἰς τὸν ἑλληνοαιγυπτιακὸν κόσμον τῆς Ἀλεξανδρείας, τὸν ἐκνευρισθέντα ὑπὸ τοῦ πλούτου, τῆς πολυτελείας, τῆς τῶν ἡθῶν ἐκδικαιτήσεως καὶ μέλλοντα νὰ συναπολεσθῇ μετὰ τῆς ἀσώτου ταύτης καὶ ἀκολάστου βασιλίδος. Ὡς δ' ἐκ τῶν ἑρασῶν τῆς ἀνήκει εἰς τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον, ὅστις ἀπέβαλε μὲν τὰς παλαιὰς ἀρετὰς ἐνεκα τῆς συγχρωτίσεως αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑποδουλωθέντων λαῶν, ἀλλὰ διατηρεῖ μεθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν διαφθοράν καὶ τὰς αἱματηρὰς αὐτοῦ στάσεις, τὴν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἀγερωχίαν, τὴν ἀδάμαστον ἰσχυρογνωμοσύνην καὶ τὴν σιδηρὰν ἰσχύν. Ἡ Θεοδώρα βασιλεύει ἐν Βυζαντίῳ καθ' ὃν χρόνον ἡ στρατιωτικὴ ἰσχύς, ἡ διοικητικὴ τάξις, ὁ δημόσιος πλοῦτος, ἡ ἀκμὴ τῶν τεχνῶν ἀποκρύπτουσιν εἰσέτι τὰ σπέρματα τῆς καταστροφῆς τοῦ κράτους ἐκείνου τοῦ εὐρυτάτου, τοῦ ἀπαρτιζομένου ὑπὸ στοιχείων ἀνομοίων, τοῦ κυβερνωμένου κατὰ τὸ πρόσχημα μὲν ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν νόμων, πράγματι δὲ ὑπὸ τοῦ ἄσιατικοῦ δεσποτισμοῦ, οὗ ὁ λαὸς παρητήθη τῶν ἑαυτοῦ δικαιωμάτων καὶ ἀσμενίζεται εἰς μόναν τὰ θεολογικὰ ζητήματα καὶ τὰς ἵπποδρομίας. Δὲν νομίζετε ὅτι ἐκάστη τῶν γυναικῶν αὐτῶν ἀνταποκρίνεται εἰς μίαν περίοδον ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ, ἧς ἐστὶα εἶνε αἱ Ἀθηναίαι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ρώμη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καίσαρος, καὶ τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ;

Ἀφιέρωσα τὰς παρούσας τρεῖς μελέτας εἰς τρεῖς ἐπιφανεῖς φίλους, ἧτοι τὴν πρώτην εἰς τὸν Δεκόντ Δελῖλ ὅστις διὰ τῶν ἀρχαίων ποιημάτων αὐτοῦ παρέσχε τόσας λαμπρὰς καὶ ἀκριβεῖς εἰκόνας τῆς Ἑλλάδος· τὴν δευτέραν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Δυμᾶν, τὸν ζωγραφήσαντα τὴν Κλεοπάτραν ἐν ταῖς πολλαπλαῖς αὐτῆς μετενσαρκώσεσιν, ἀπὸ τῆς Μαργαρίτας Γωτιέ, θανούσης ἐξ ἔρωτος, μέχρι τῆς Πριγκιπίσσης τῆς Βαγδάτης, ἡδυπαθῶς βυθιζούσης τοὺς γυμνοὺς βραχίονας ἐντὸς σωροῦ χρυσῶν νομισμάτων, τὴν δὲ τρίτην εἰς τὸν Βικτωριανὸν Σαρδού, τὸν ἐκθάψαντα τὴν Θεοδώραν ἀπὸ τοῦ κονισάλου τῶν χρονικῶν καὶ ζωοποιούντα αὐτὴν ἐκ νέου ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ὅπερ ἐκ τῶν ἐρειπίων ἀνήγειρεν.

Παρίσιος 6 Ὀκτωβρίου 1889.

Ε. Ο.

ΑΣΠΑΣΙΑ

Τῷ Δεκόντ Δελῖλ.

Α΄

Ἡ Ἀσπασία, τὸ ὄνομα αὐτό, ὅπερ σημαίνει ἀγαπητὴ καὶ ἤχει εἰς τὴν ἀκοὴν ὡς ἀπήχησις μακροῦ φιλήματος, ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸν ἀρχαῖον κόσμον κατὰ τὴν λαμπροτάτην αὐτοῦ περίοδον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς αἰγληέσεως ἐκλάμψεως τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ὁ λογισμὸς γίνεταί ὄναρ καὶ τὸ ὄναρ ὄπτασία. Αἱ Ἀθῆναι τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐμφανίζονται ἀπαστρέπτουσαι ὑπὸ τὸν ἥλιον, ζωηρά καὶ θορυβώδεις, πλήρεις κινήσεως καὶ ἐργασίας.

Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως στρατιᾷ ἐργατῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἰκτίνου, τοῦ Μνησικλέους καὶ τοῦ Καλλικράτους ἀποπερατώνει τὴν οἰκοδομὴν τῶν Προπυλαίων καὶ ἀρχίζει τὴν τοῦ Ἑρεχθείου. Ὁ Φειδίας διὰ τῶν τελευταίων κτυπημάτων τῆς σμίλης ἀποπερατώνει τὸ ἀνατολικὸν ἄετωμα τοῦ Παρθενῶνος, ἐνῶ ὁ Πολύγνωτος καὶ ὁ Πάναινος γράφουσι τὰς εἰκόνας τῆς Ποικίλης. Αἱ ἐπευφημίαι, αἱ κραυγαὶ τοῦ τρόμου, οἱ γέλωτες τριακοντακισχιλίων θεατῶν ἀντήχουσιν ἐκ περιτροπῆς εἰς τὸ θέατρον τοῦ Βάχχου, ἐνθα διδάσκονται αἱ τραγῳδίαί τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, καὶ αἱ κωμῳδίαί τοῦ Κρατίνου καὶ τοῦ Φερεκράτους. Εἰς τὸ Ὀδεῖον, οὗ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ ὑπενθυμίζει τὴν σκηνὴν τοῦ Εἰρξίου καὶ εἰς τὸ ὅποιον οἱ ἱστοὶ τῶν ἐν Σαλαμῖνι κυριευθεισῶν περσικῶν τριήρεων χρησιμεύουσιν ὡς δοκοί, μουσικοὶ καὶ παιητικοὶ ἀγῶνες τελοῦνται ἐναλλάξ μετὰ δημοσίων ἀναγνώσμάτων τῶν γινομένων ὑπὸ τοῦ Ἡρόδοτου ἐκ τῶν πρώτων βιβλίων τῶν Ἱστοριῶν του. Ἀπόσπασμα ὁπλιτῶν,

ἐπιστρεφόντων ἐκ τῶν γυμνασίων συναντᾶται παρὰ τὴν ὁδὸν τῶν Ἑρμῶν μετὰ θεωρίας παρθένων μεταβαινουσῶν ὅπως ἀντλήσωσιν ὕδωρ καθαρτήριον ἐκ τῆς Καλλιρρόης. Ἐνῷ ἡ νεκρική πομπὴ ἐνὸς τῶν τελευταίων Μακραθωνομάχων διευθύνεται πρὸς τὸ Δίπυλον, ὁμιλος ἐφήβων, ἐν οἷς ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Θρασύβουλος, ὁ Κόνων διέρχεται ἐγγύθεν τοῦ Πρυτάνειου· ὁ διοικῶν αὐτοὺς περιπολάρχης τοὺς ὁδηγεῖ πρὸ τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀγραύλου ὅπως ὁμώσωσι τὸν ὄρκον τοῦ ἐφήβου. Ἡ ἀγορά, ἡ μόλις πρότινων στιγμῶν πλήρης λάλων καὶ περιέργων, ἰσταμένων πρὸ τῶν ὀκριβάντων τῶν πωλητῶν καὶ παρὰ τὴν θύραν τῶν κουρείων, ἐνθα ὁ Σωκράτης συζητεῖ καὶ ὁ Τίμων λαιδορεῖ, ἡρημώθη νῦν. Ἀμὲν τῇ φωνῇ τοῦ κήρυκος καὶ τῇ προσεγγίσει τῶν τοξοτῶν οἱ πολῖται συρρέουσιν εἰς τὴν Πνύκα ὅπως ἀκούσωσι Θουκυδίδην τὸν Μελησίου καὶ Περικλέα τὸν Ἐανθίππου. Μετὰ τινὰς ὥρας τὸ πλῆθος συνωθεῖται παρὰ τὴν παραλίαν τοῦ Πειραιῶς· οἱ ἐργάται τοῦ ναυστάθμου διακόπτουσι τὴν ἐργασίαν των, οἱ δὲ ναῦται τῶν ἐμπορικῶν πλοίων παύουσι τὴν ἀποβίβασιν τῶν ἀσχῶν τοῦ οἴνου τῆς Χίου καὶ τῆς Λέσβου, τῶν ὑφασμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς πισσασφάλτου τοῦ Εὐξείνου, τῶν σιτηρῶν τῆς Εὐβοίας, σταματῶσι τὴν φόρτωσιν τῶν ὀπλῶν, τῶν δερμάτων, τῶν ἀγγείων, τῶν ἀρωμάτων, τοῦ ἐλαίου, τοῦ μέλιτος, τῶν σύκων. Ἀνέρχονται εἰς τὰ καταστρώματα, ἀναρριχῶνται εἰς τὰς κεραίαις. Τὸ θέαμα εἶνε ἄξιον τῆς προσοχῆς· στόλος νικηφόρος καταπλέει εἰς τὸν πολεμικὸν λιμένα.

Εἶνε δέϊλη. Ὁ ἥλιος ἐξαφανίζεται ὀπισθεν τοῦ Αἰγάλειω, ρίπτων ἐπὶ τῶν ὄρέων τῆς Ἀττικῆς ἀντανακλάσεις χρώματος ὑακίνθου καὶ σαπφείρου. Οἱ δοῦλοι σιτηρῶν καταλείπουσι τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ ἐργοστάσια. Ὁ Πρωταγόρας, ὁ Ζήνων, ὁ Δάμων ἀπολύουσι τοὺς μαθητάς των. Ὁ Ἀντιφῶν ἀνάπτει τὴν λυχνίαν τὴν σύντροφον τῶν φιλοπόνων ἀγρυπνιῶν του, ὁ ἀστρονόμος Μέτων ἐξέρχεται ὅπως παρατηρήσῃ τοὺς ἀστέρας. Αἱ δεικτηριάδες, ἔχουσαι κλωνίον μύρτου μετὰ τῶν χειλέων, ἐπιφαίνονται παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς κατοικίας των· οἱ νεκροὶ εὐπατρίδαι, αἱ παλλακίδες καὶ αἱ αὐλητρίδες πληροῦσι τοὺς κήπους τοῦ ἐξωτερικοῦ Κεραμεικοῦ. Ὁ Ἀλκιβιάδης μὲ τὴν κεφαλὴν ἐστεμμένην δι' ἰῶν καὶ τὴν κόμην διάκοσμον ὑπὸ χρυσῶν τεττίγων, μὲ τὸν μανδύαν κατὰ γῆς συρόμενον, διέρχεται διὰ μέσου τῆς ἀγορᾶς προσκεκλημένος εἰς συμπόσιον, οὗ ἡ ἀνὰ γῆ δὲν θὰ ἴδῃ τὸ πέρας. Ὁ Περικλῆς, ὅστις κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἐδημηγόρησεν εἰς τὴν Πνύκα, προήδρευσε τοῦ πολεμικοῦ συμβουλίου, ἐπεξεργάσθη ἐν τῇ βουλῇ μετὰ τῶν Πρυτάνεων καὶ τοῦ ταμίου τῶν κοινῶν προσόδων προβούλευμά τι προὔπολογισμοῦ, ἐπανέρχεται εἰς τὴν κατοικίαν του. Αὐτόθι εὐρίσκεται ἡ Ἀσπασία, συνδιαλεγομένη περὶ φιλοσοφίας μετὰ τοῦ Ἀναξαγόρου, περὶ ἠθικῆς μετὰ τοῦ Σωκράτους, περὶ πολιτικῆς μετὰ τοῦ Χαρίνου, περὶ ὑγιεινῆς μετὰ τοῦ Ἱπποκράτους, περὶ καλοῦ μετὰ τοῦ

Φειδίου. Ὁ Περικλῆς τὴν ἀσπάζεται εἰς τὸ μέτωπον, ὡς πράττει καθ' ἑκάστην ὥσπερ ἐξέρχεται ἢ ἐπιστρέφει¹.

Ἡ Ἀσπασία εἶνε ἡ «Ἡρὰ τοῦ Ὀλυμπίου Περικλέους»². Βασιλεύει ἐν Ἀθήναις διὰ τῆς καλλονῆς καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῆς. Μετέβαλε τὸν ἀρχαῖον γυναικωνίτην εἰς αἴθουσαν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἡ Ἀσπασία ἔχει τὴν αὐλικὴν ἀκολουθίαν τῆς, καίπερ ἐν χώρᾳ δημοκρατικῇ ζῶσα, ἀπολαύει ἐλευθερίας ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, ἐνθα οἱ νόμοι καὶ τὰ ἥθη ἐπιβάλλουσι διαρκῇ κηδεμονίαν εἰς τὰς γυναῖκας, προΐσταται τῶν τυχῶν τῆς πόλεως, ἐνθα αὐτὴ εἶνε ξένη.

Β'

Τοιαύτη παρουσιάζεται ἡ Ἀσπασία εἰς τὴν μνήμην ἢ μᾶλλον τοιαύτη διαγράφεται δι' ἀμφιβόλων γραμμῶν ἢ μορφῇ τῆς ἐν τῇ φαντασίᾳ. Ἄν θελήσῃ τις νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τοὺς χαρακτῆρας τῆς μορφῆς ταύτης, νὰ μεταβῇ ἀπὸ τοῦ ὀνείρου εἰς τὴν πραγματικότητα, αὕτη ὠχρᾷ, ἐξαλείφεται, ἐξαφανίζεται. Ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον ἡ Ἀσπασία δὲν ὑπάγεται εἰς ἐρεῦνας καὶ διαφεύγει τὴν ἀνάλυσιν. Μένει ἐν τῇ ἀοριστίᾳ καὶ ἐκεῖ πρέπει ν' ἀφεθῇ, καθότι ἐκεῖ μόνον εἶνε εὐδιάγνωστος. Πᾶσα μελέτη περὶ τῆς Ἀσπασίας, ἀποπειρωμένη ν' ἀφηγηθῇ τὸν βίον τῆς ἐν ἀλληλουχίᾳ, νὰ διαγράψῃ τὸν χαρακτῆρά τῆς, νὰ ἐκθέσῃ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτῆς ἰδέας, ἔσται μοιραίως ἐναντία τῆς ἀληθείας. Ἐπίσης εἶνε ἀδύνατον νὰ ὁρισθῇ τὸ εἶδος τῆς καλλονῆς τῆς. Ἡ παράδοσις οὐδὲν λέγει, αἱ δὲ δῆθεν εἰκόνες τῆς Ἀσπασίας, αἱ προτομαὶ καὶ οἱ γλυυμμένοι λίθοι ἀνεγνωρίσθησαν πασιδῆλως ὥς μὴ γνήσιοι³. Τοῖς πᾶσιν ἔξεστι νὰ φαντασθῶσι τὴν Μιλησίαν ὡς τὴν καλλίστην τῶν κανηφόρων

¹ Καὶ γὰρ ἐξιὼν, ὡς φασι, καὶ εἰσιὼν ἀπ' ἀγορᾶς ἡσπάζεται καθ' ἡμέραν αὐτὴν μετὰ τοῦ καταφιλεῖν. Πλουτάρχου, Περικλῆς 24.

² Σχολ. Πλάτ. Μενεξ. 249.

³ Ἡ ἐν τῷ Οὐατικανῷ πεπλοφόρος προτομὴ ἀνήκει εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην.

Ἡ κόμμωσις αὐτῆς καὶ ἡ διευθέτησις εἶνε καθαρῶς ρωμαϊκὴ, ἂν δὲ ἡ ἐπιγραφὴ δὲν προσετέθη μετὰ ταῦτα, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὸ μαρμαρίνον αὐτὸ ἔργον ὡς φαντασιῶδες ἀπείκασμα ἐξ ἐκείνων, ἅτινα οἱ πλούσιοι Ρωμαῖοι παρήγγελλον εἰς τοὺς γλύπτας πρὸς διακόσμησιν τῶν βιβλιοθηκῶν των. Ἡ φήμη τῆς Ἀσπασίας ὡς γυναικὸς φιλοσόφου δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν τῆς προτομῆς αὐτῆς μεταξὺ τῶν τοῦ Πυθαγόρου καὶ τοῦ Ἀντισθέους.

Ὁ Γρονόβιος δημοσιεύει εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῶν Ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων αὐτοῦ (σελ. 83) καὶ ἑτέραν ψευδῆ εἰκόνα τῆς Ἀσπασίας, ἣτοι δακτυλιόλιθον παριστάνοντα τὴν Ἀθηναίαν φέρουσαν κράνος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς Ἀσπάσου. Φρονῶ ὅμως ὅτι οὐδεὶς Ἑλλήν ἐσκέφθη ποτὲ ν' ἀπεικονίσῃ τὴν Ἀσπασίαν ὑπὸ μορφὴν Ἀθηναίης, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπιγραφὴν, αὕτη δεικνύει ἀπλῶς τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτου Ἀσπασίου ἢ Ἀσπάσου, ἀναφερομένου παρὰ τοῦ Sillig (Catal. Artific. σελ. 100).

τοῦ Παρθενῶνος ἢ ὡς τὴν χαριεστάτην τῶν ριπιδιοφόρων τῆς νεκροπόλεως τῆς Τανάγρας.

Αἱ πληροφορίες ὅσας ἡ ἀρχαιότης κατέλιπεν ἡμῖν περὶ τῆς Ἀσπασίας εἶνε ὅλως ἀντιφατικά. Ἄν πιστεύσωμεν τοὺς κωμικοὺς καὶ τοὺς σχολιαστάς των, ἐν τισὶ θὲ χωρίοις καὶ αὐτὸν τὸν Πλούταρχον, ἡ Ἀσπασία ἦτο ἀπλῆ, μικρόν τι ἀγγινουστέρα, μικρόν τι μᾶλλον πεπαιδευμένη, ὅπως οὖν ἐπιτηδειότερα καὶ ὑποκριτικώτερα τῶν λοιπῶν ἑταίρων. Ἀφοῦ ἐχρημάτισεν ἑταίρα ἐν Μιλήτῳ, εἶτα ἑταίρα, καὶ ὅπερ χειρόν, μαστροπὸς ἐν Μεγάροις, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, ἐνθα ἐγνώρισε τὸν Περικλέα. Προτεῖλκυσε αὐτὸν διὰ τῶν μέσων, ἅτινα αἱ ὁμοίαι αὐτῇ γενικῶς μεταχειρίζονται ὅπως σαγηνεύσωσι τοὺς ἄνδρας.

Ἦσαν γάρ οἱ Ἀσπασίαν τίττει

Καταφυγούνη,

Παλλακὴν κυνώπιδα

λέγει ὁ ποιητὴς Κρατῖνος¹.

Ὅτε εἶδεν ἑαυτὴν γηράσασαν ἡ Ἀσπασία, φοβουμένη μήπως ὁ Περικλῆς τὴν βαρυνθῇ, ἐμνήσθη τοῦ παλαιοῦ αὐτῆς ἐπαγγέλματος καὶ προσεῖλκυσε εἰς τὴν κατοικίαν τῆς ἑταίρας ἐλευθέρας καὶ δούλας καὶ γυναῖκας προσέτι ἐγγάμους, προσφέρουσα αὐτάς εἰς τὸν ἔραστήν της. Χάρις εἰς τὰς θεραπείας ταύτας ἡ Ἀσπασία ἔσχεν ἐπὶ τοῦ Περικλέους ἀπόλυτον κράτος, τὸν διέφθειρεν ὡς ᾔθελε, συμβουλευσασα αὐτῷ δύο πολέμους ἑλεθρίους καὶ πείσασα αὐτὸν νὰ θυσιάσῃ τὸ συμφέρον τῆς πόλεως καὶ τὴν εἰρήνην τῆς Ἑλλάδος χάριν συμφερόντων ἰδιωτικῶν καὶ χάριν προσωπικῆς ἑχθρας².

Κατ' ἄλλας παραδόσεις, ὥς ἐπικαλοῦνται καὶ μεγαλοποιοῦσιν οἱ νεώτεροι ὑπερασπισταὶ τῆς Ἀσπασίας, ἡ διάσημος αὕτη γυνὴ ἐκέκτητο πάντα τὰ σπανιώτατα τῶν χαρισμάτων. Ἡ ἀρετὴ της ἦτο ὑπερτέρα πάσης ὑπονοίας καὶ μόνον ἐνεκα τῆς ξένης καταγωγῆς της συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἑταίρων. Δὲν εἶχεν ὅμως τὰ ἥθη καὶ τὴν συμπεριφορὰν τῶν Γναθαινῶν καὶ τῶν Λαΐδων ἦτο ποιήτρια, φιλόσοφος, ρήτωρ, πολιτεύτρια. Ἦλθεν ἐπίτηδες ἐκ Μιλήτου εἰς Ἀθήνας ὅπως διδάξῃ τὴν τέχνην τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ καλῶς λέγειν. Ἡ Ἀσπασία ἐχρημάτισε μᾶλλον διδάσκαλος ἢ ἐρωμένη τοῦ Περικλέους. Ἐδίδαξεν αὐτὸν τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν εὐγλωττίαν, ὅπως ἐξήσκησε τὸν Σωκράτην εἰς τὴν διαλεκτικὴν. Ἄνευ τῆς ἀπαραμίλλου Μιλησίας ὁ Σωκράτης δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ δια-

¹ Fragm. Comic. Græc. ἐκδ. Didot. σελ. 47.

² Αὐτόθι σελ. 47, 187, 282. Ἀριστοφάνους Ἀχαρνῆς 530—536. Σχόλ. αὐτόθι καὶ ἐν Εἰρήνῃ 502. Πλούταρχου Περικλ. 24, 30, 32. Δοῦρις ὁ Σάμιος παρ' Ἀρπocratίῳ ἐν λ. Ἀθηναίου IB', II'. Λουκιανὸς ἐν τῷ Περὶ ὀρχήσεως, Γεώργιος ὁ Σύγκελλος σελ. 253. Σουΐδας ἐν λ. Ἀσπασία καὶ Ἀσπασίαι. Ἡσύχιος ἐν λ.

λεχθῇ καὶ ὁ Περικλῆς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ κυβερνήσῃ οὐδὲ ν' ἀγορεύσῃ. Ὁ ἀπαγγελθεὶς ὑπὸ τοῦ Περικλέους ὠραῖος ἐπιτάφιος λόγος τῶν φονευνθέντων ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ Ἀθηναίων κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶνε ἔργον τῆς Ἀσπασίας. Εἰς τὰ ἔξοχα ταῦτα ἀνδρικά χαρίσματα ἡ Ἀσπασία συνήνου καὶ πᾶσας τὰς γυναικείας ἀρετάς. Ἦτο σώφρων, οἰκονόμος, δραστηρία, φίλη τῆς τάξεως. Ἐδίδαξε τὰ συζυγικά καθήκοντα τὴν σύζυγον τοῦ Ξενοφῶντος, ἔδειξεν εἰς τὴν σύζυγον τοῦ Ἰσχομάχου πῶς πρέπει νὰ τηρῇ τὸν οἶκον, παρείχεν εἰς πᾶσαν ἐπισκεπτρίαν ἀγαθὴν τινα συμβουλὴν ἢ ἠθικὸν μάθημα, ἐγένετο ὑπόδειγμα εἰς τὰς Ἀθηναίας δεσποίνας¹.

Προδήλως ἐκατέρωθεν ἐξογκοῦσι τὰ πράγματα. Ὑπάρχει ὁμῶς βάσις τις ἀληθείας καὶ εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῶν κωμικῶν καὶ εἰς τοὺς πανηγυρικοὺς τῶν Σωκρατικῶν. Ἡ Ἀσπασία δύναται νὰ καταλεχθῇ μετὰ τῶν φιλοσόφων γυναικῶν, ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν ἐξαιρεῖται ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἑταίρων.

Γ'

Ἡ Μίλητος, ἐνθα ἡ Ἀσπασία ἐγεννήθη ἐκ πατρὸς ὀνόματι Ἀξιόχου², ἦτο μία τῶν ἀνθηροτάτων πόλεων τῆς ἰωνικῆς παραλίας. Ἡ φήμη τῆς ἱεμελιούτο ἐπὶ τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτῆς παρελθόντος, ὁ πλοῦτός της προήρχετο ἐκ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας καὶ αὐτὸς ὁ πλοῦτος ἦτο

¹ Ξενοφῶν Ἀπομνημ. Β', 6. Οἰκονομ. Γ'. Πλάτων Μενεξ. 236, 237, 249 καὶ Σχολ. αὐτόθι. Αἰσχίνης ὁ Σωκρατικὸς παρὰ Κικέρωνι *de Inv.* Δ' 31. Κοϊντυλιανὸς Ε', 2. Θεμιστίος Δόγ. ΚΖ'.

Παρατηρητέον ὅτι ἂν αἱ δυσμενεῖς πρὸς τὴν Ἀσπασίαν μαρτυρίαι ἀνάγονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἔζη, πᾶσαι αἱ εὐνοϊκαὶ ὑπὲρ αὐτῆς, ἐξαιρέσει ὀλίγων γραμμῶν σχεδὸν ἀσημάντων τοῦ Ξενοφῶντος, χρονολογοῦνται ἀπὸ ἐποχῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μεταγενεστέρων. Ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος διάλογος τοῦ Αἰσχίνου δὲν συνετέθη πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Δ' αἰῶνος· τὸ αὐτὸ ρητέον καὶ περὶ τοῦ Μενεξένου, οὗ τοσάκις ἠμφισβητήθη τὸ κῦρος καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ βρίθουσιν οἱ ἀναχρονισμοί. Ἀλλῶς τε ἡ Ἀσπασία εἰς τοὺς διαλόγους τούτους δεόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπὸς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πλαστός, ὡς ὅν φιλοσοφικόν, καὶ οὐχὶ ὡς προσωπον ὑπαρκτόν. Δέον ὡσαύτως νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σωκρατικὴ εἰρωνεία, ἧς ἐνεφοροῦντο οἱ μαθηταὶ τοῦ φιλοσόφου. Ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν κατὰ γράμμα τοὺς λόγους, οὓς ὁ Πλάτων ἀποδίδει εἰς τὸν Σωκράτην ἐν τῷ Μενεξένῳ ὅτι παρὰ τῆς Ἀσπασίας ἐδιδάχθη.

² Πλουτάρχου Περικλ. 24. Σουΐδας, ἐν λέξ. Ἀσπασία. Ὁ Αἰλιανὸς (ΙΒ', 1) διὰ μακρῶν ὁμιλεῖ περὶ ἄλλης τινὸς Ἀσπασίας, μνημονευομένης ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Σουΐδα. Γεννηθεῖσα ἐν Φωκίᾳ τῆς Ἰωνίας, κατέστη ἡ παλλακὶς τοῦ Κύρου καὶ εἶτα τοῦ Ἀρταξέρξου. Ἐκκληῖτο Μιλτώ, ἐπωνόμασε δὲ αὐτὴν Ἀσπασίαν ὁ Κύρος πρὸς ἀνάμνησιν, ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, τῆς περιφήμου Ἀσπασίας, ἧς ἡ φήμη εἶχε περιέλθει καὶ μέχρις αὐτοῦ.

ἡ αἰτία τῆς διαφθορᾶς τῆς. Οὕσα πατρίς τοῦ Θαλοῦ, τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ τοῦ Ἀναξιμένους ἡ πόλις αὕτη, ἦτο ἐπίσης περίβοητος διὰ τὰς πολλὰς αὐτῆς ἐταίρας ὅσον καὶ διὰ τοὺς φιλοσόφους. Ἦτο ἐνταυτῷ ἡ Κόρινθος καὶ αἱ Ἀθῆναι τῆς Ἰωνίας· ἦτο ἡ ἀρίστη τῶν σχολῶν διὰ τὴν Ἀσπασίαν, τὴν φιλόσοφον ἐταίραν. Ἐν Μιλήτῳ ἡ Ἀσπασία διῆγε βίον ἐταίρας, ἀλλ' ἐταίρας εὐπρεποῦς καὶ δυσπρόσιτου¹. Μιμουμένη τὸ πικρά-δειγμα τῆς δικσήμεου Θαργηλίας, ἥτις ἔσχε δεκατέσσαρας ἐραστάς, πάντας διοικητὰς πόλεων καὶ ἐτελεύτησε σύζυγος τυράννου τινὸς τῆς Θεσσαλίας, δὲν ἐδέχετο εἰμὴ τοὺς πρωτεύοντας ἐκ τῶν πολιτῶν.

Πρὸς τίνα σκοπὸν καὶ εἰς τίνα περιστάσιν ἦλθεν ἡ Ἀσπασία εἰς Ἀθήνας; Κατὰ ποῖον ἔτος τῆς ἡλικίας τῆς ἀφίκετο; Εἶνε ταῦτα ζητήματα, ἅτινα ἐν ἐλλείψει μαρτυριῶν, ἡ κριτικὴ ἀδυνατεῖ νὰ λύσῃ. Δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν μόνον ὅτι ἡ Μιλησία ἦτο ἐγκατεστημένη ἐν Ἀθήναις πρὸ τῆς περὶ Ὀλυμπιάδος (447—443 π. Χ.), ὅτε ἤδη εἶχεν ἀρχίσει ἡ μετὰ τοῦ Περικλέους σχέσηις τῆς². Κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Πλουτάρχου, ὅστις εἶχεν ἀναγνώσει τοὺς Σωκρατικούς καὶ παρεῖχε πλείονα τοῦ δέοντος πίστιν εἰς τὰς διαβεβαιώσεις των, ὁ Περικλῆς ἐσαγηνεύθη ἐκ τῆς μαθησεως καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀσπασίας. Χωρὶς νὰ διαμφισβητήσωμεν τὰ πνευματικὰ χαρίσματα τῆς δικσήμεου γυναικός, δυνάμεθα οὐχ ἥττον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Περικλῆς ἐγοητεύθη ἐξ ἴσου καὶ ἐκ τῆς καλλονῆς καὶ τῆς χάριτος αὐτῆς. Ὁ Ἀθηναῖος ἔσχε πρῶτον αὐτὴν ὡς ἐρωμένην, ἀκολουθῶν δὲ διαζευχθεὶς ἀμοιβαίᾳ συναινέσει τὴν σύζυγόν του, ἤνοιξε τὸν οἶκόν του εἰς τὴν Μιλησίαν καὶ συνέζη φανερώς μετ' αὐτῆς³.

Πρέπει ἄρα νὰ πιστεύσωμεν μετὰ τῶν νεωτέρων ἀπολογητῶν τῆς Ἀσπασίας ὅτι ὁ Περικλῆς συνεζεύχθη τὴν ἐκ Μιλήτου ἐταίραν; ⁴ Τὸ γεγο-

¹ Πλουτάρχου *Περικλ.* 24.—Ἀθηναῖος *ΙΓ'*, 89.

² Ἡ εἰς Σάμον ἐκστρατεία ἐγένετο τὸ 439, ὁ Πλούταρχος δὲ (*Περικλ.* 25) ἀναφέρει, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὅτι ἡ Ἀσπασία κατηγορήθη ὡς ἐξωθήσασα τὸν Περικλῆν νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸν κατὰ τῶν Σαμίων πόλεμον.

³ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός παρ' Ἀθηναίῳ *ΙΒ'*, 45. Πλουτάρχου, *Περικλ.* 24.

⁴ Ἐκ τῆς ἐκφράσεως τοῦ Πλουτάρχου (*Περικλ.* 24), ἥς τὸ νόημα εἶνε λίαν ἀμφισβητήσιμον, προέκυψε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ γνώμη ὅτι ὁ Περικλῆς ἐνυμφεύθη τὴν Ἀσπασίαν. Τὸ κείμενον λέγει: «... αὐτὸς δὲ (ὁ Περικλῆς) τὴν Ἀσπασίαν λαβὼν ἔστερξε διαφερόντως.» Πλὴν ἂν ἑνὸς μὲν τὸ λαμβάνειν μόνον κατ' ἐπέκτασιν σημαίνει τὸ γήμασθαι. Δυνάμεθα ἄρα νὰ μεταφράσωμεν ὡς ἐξῆς: «Ὁ Περικλῆς λαβὼν τὴν Ἀσπασίαν (εἰς τὸν οἶκόν του, ὑπονοεῖται) ἠγάπησεν αὐτὴν περιπαθῶς». Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Πλούταρχος πραγματικῶς ἐννοεῖ ὅτι ὁ Περικλῆς παρέλαβεν εἰς τὴν οἰκίαν του τὴν Ἀσπασίαν ὡς σύζυγον, ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ εἰκάζωμεν ὅτι κακῶς διηρμήνευσε τὸ χωρίον Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ, ἐξ οὗ προδήλως ἔσχε τὴν πληροφορίαν. Τὸ χωρίον τοῦτο, διασωθὲν παρ' Ἀθηναίῳ (*ΙΒ'*, 45), ἔχει ἀπλῶς ὡς ἐξῆς: «... Ὡκει τε (ὁ Περικλῆς) μετ' Ἀσπασίας, τῆς ἐκ Μεγάρων ἐταί-

νός φαίνεται ἀπίθανον. Ἐν Ἀθήναις δὲ πολίτης ἦτο κατὰ πάντα ἐλεύθερος νὰ συζῇ μεθ' οἰκισθῆναι ἐταίρας, ἀλλ' ὁ νόμος ἀπηγόρευεν αὐτῷ ρητῶς νὰ νυμφευθῇ ξένην. Δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ εἰμὴ διὰ ψευδορκίας, καθότι πρὸ τῆς θρησκευτικῆς τελετῆς ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθῇ νομικὴ τις διατύπωσις, ἡ ἐγγύη. Ἄν βραδύτερον ἤθελεν ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἡ καταχωρισθεῖσα παρὰ τοῦ δημοσίου γραμματέως κατάθεσις ἦτο ψευδής, οἱ δύο σύζυγοι, θεωρούμενοι ὡς συνένοχοι ἔτρεχον τὸν κίνδυνον ν' ἀχθῶσι πρὸ τοῦ δικαστηρίου. Ὁ νόμος δ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐπέβαλλε ποινὰς σοβαράς· ἡ γυνὴ ἐπωλεῖτο ὡς δούλη, ὁ ἀνὴρ ὑπεχρεοῦτο εἰς βαρὺ πρόστιμον καὶ ἀπέβαλλε τὰ ἀστικά αὐτοῦ δικαιώματα καὶ τὰ τέκνα, κηρυσσόμενα νόθα, ἀπεστεροῦντο τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀθηναίου¹. Ἀφανεῖς τινες, κατορθοῦντες ἀναμφιβόλως νὰ ἐξαπατῶσι τοὺς γραμματεῖς τῆς πολιτείας διὰ ψευδομαρτύρων ὡς πρὸς τὴν γενέτειραν πόλιν τῆς μνηστῆς των, ἂν δὲν ἀνεμιγνύοντο εἰς τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας δὲν ἐφοβοῦντο πολὺ τὴν καταδίωξιν, ἥτις ἦτο ἐνδεχόμενον νὰ προκύψῃ. Ἀλλὰ δὲν εἶχεν οὕτω προκειμένου καὶ περὶ προσώπων τόσοι γνωστῶν, οἵοι ὁ Περικλῆς καὶ ἡ Ἀσπασία. Ὁ Περικλῆς μάλιστα καὶ τὴν βεβαιότητα ἂν εἶχεν ὅτι ἠδύνατο νὰ καταχωρισθῇ χάριν αὐτοῦ ψευδὴς κατάθεσις, δὲν θὰ τὸ ἐπραττεν. Ὡς ἀρχηγὸς πολιτικῆς μερίδος ἦτο ἀδικλείπτως ἐκτεθειμένος εἰς τὰς ἐπιθέσεις καὶ τὰς σκευωρίας τῶν πολιτικῶν ἐχθρῶν του. Ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, ἔνθα, μὴ ὑπάρχοντος δημοσίου κατηγόρου, πᾶς πολίτης ἠδύνατο νὰ ἐγκαλέσῃ τὸν ἄλλον ἐπὶ ἐγκλήματι, τὸ τοιοῦτο παράνομον συνοικέσιον θὰ παρεῖχεν ὅπλον ἐπικίνδυνον εἰς τοὺς ἀντιπάλους του.

Πλὴν ἂν ἐστερεῖτο τῆς τιμῆς τοῦ γάμου ἡ Ἀσπασία, εἶχεν ὡς ἀντάλλαγμα ἐλευθερίαν ἄγνωστον εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Βεβαίως εἰς Ἀθήνας ἡ γυνὴ δὲν ἔζη ἐν ταπεινωτικῇ δουλείᾳ, ὡς τινες ἀκόμη φαντάζονται. Ἐν τῷ οἴκῳ ἦτο ἀπόλυτος κυρίαρχος. Ἦθελε καταστῇ γελοῖος ὁ σύζυγος ὁ ἀναμιγνυόμενος εἰς τὰ τῆς ἐπιστασίας τοῦ οἴκου. Ὁ Ξενοφῶν εἰς τὸν *Οἰκονομικόν* αὐτοῦ λέγει ὅτι προσήκει εἰς τὸν ἄνδρα νὰ κερδαίνει χρήματα, καὶ εἰς τὴν γυναῖκα νὰ τὰ δαπανᾷ. Παραβάλλει κατόπιν τὴν γυναικα πρὸς τὴν βασίλισσαν τῶν μελισσῶν.

«Ἐκείνη ἐν τῷ σμήνῃ μένουσα οὐκ ἔσθ' ἀργούς τὰς μελίσσας εἶναι· ἀλλ' ὥς μὲν δεῖ ἔξω ἐργάζεσθαι ἐκπέμπει ἐπὶ τὸ ἔργον καὶ ὅ ἂν αὐτῶν ἐκάστη εἰσφέρει, οἷδ' ἐτι καὶ δέχεται καὶ σώζει ταῦτα ἔστ' ἂν δέῃ χρῆσθαι

ρας». Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ γάμου, μεταξὺ δὲ τῆς διαβεβαιώσεως τοῦ Ἡρακλείδου, προγενεστέρας κατὰ τέσσαρας αἰῶνας καὶ πολλῶ συμφωνοτέρας πρὸς τ' ἀθηναϊκῇ ἦθη καὶ τῆς τοῦ Πλουτάρχου, δὲν δυνάμεθα νὰ διστάσωμεν.

¹ Ὁ τόσοι περίεργος λόγος τοῦ Δημοσθένους κατὰ *Νεαίρας* ἀναφέρεται εἰς ἀνάλογον ὑπόθεσιν, εἰς γραφὴν ξενίας. Ἴδε καὶ Πλούταρχον ἐν βίῳ Περικλέους 37 *Meursius Themis Attica* I, VI καὶ ἄλλαχοῦ σποράδην.

Καὶ ἐπὶ τοῖς ἔνδον δ' ἐξυφαινομένοις κηρίοις ἐφέστηκεν ὡς καλῶς καὶ ταχέως ὑφαίνηται καὶ τοῦ γιγνομένου τόκου ἐπιμελεῖται.

Ἡ γυνὴ εἶνε δ' οἰκονόμος τοῦ οἴκου, αὐτὴ διανέμει τὴν ἐργασίαν εἰς τὰς θεραπαινίδας, αὐτὴ δικάσσει τοὺς δούλους, αὐτὴ ἀναλαμβάνει τὰ τοῦ μαγειρείου, τὰ τῆς ὀψοθήκης, τὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἄρτου, αὐτὴ παραγγέλλει τὰ κατὰ τὴν ἀγοράν, τὴν ταξινόμησιν καὶ τὴν διανομὴν τῶν τροφίμων. Αὐτὴ κρατεῖ τὴν κλεῖδα τοῦ θαλάμου, ἐνθα εὐρίσκονται πάντα τὰ τιμολφῇ ἀντικείμενα, ἀγγεῖα καὶ κύπελλα ἐκ μετάλλου, πολύτιμα κοσμήματα, πλούσια ἐορτάσιμα ἐνδύματα, ἀργύρια. Ἡ συνήθεια ἀπαγορεύει αὐτῇ νὰ γαλουχῇ ἡ ἰδίᾳ τὰ τέκνα τῆς, ἀλλ' αὐτὴ τὰ λικνίζει, τὰ διασκεδάζει καὶ τ' ἀσπάζεται ἀδιαλείπτως. Εἶτα ἀγρυπνεῖ ἐπὶ τῆς πρώτης ἀγωγῆς τῶν μαιρακίων καὶ ἐπὶ τῆς πλήρους ἀνατροφῆς τῶν κορασίων. Εἶτα ἡ Ἀθηναία ὀφείλει ν' ἀσχοληθῇ περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τῆς, ὅστις εἶνε μακρότατος καὶ περιπλοκώτατος, διότι λούεται πολλάκις τῆς ἡμέρας, μυρώνεται, ἀλείφει δι' ἀρωμάτων τὴν κόμην, ἐπιπάσσει αὐτὴν διὰ χρυσοῦς κόνεως, βάλλει ψιμνύθιον εἰς τὰς παρειάς καὶ τὰ χεῖλη, βάφει τὰ βλέφαρα καὶ τὰς ὀφρῦς. Τὸν καιρόν, ὅστις ὑπολείπεται αὐτῇ ἐκ τῆς ἐπιστάσεως τοῦ οἴκου τῆς, ἐκ τῆς περὶ τὸν καλλωπισμὸν τῆς ἀσχολίας, ἐκ τῆς περὶ τῶν τέκνων τῆς, τῶν πτηνῶν τῆς, τῶν κυναρίων τῆς ἐπιμελείας, καταναλίσκει εἰς περιπάτους, εἰς ἐκδρομάς, εἰς ἐπισκέψεις πρὸς φίλας τῆς¹. Αἱ ἡμέραι τῶν θρησκευτικῶν ἐορτῶν, τόσῳ πολυαριθμῶν ἐν Ἀττικῇ εἰσι διὰ τὰς Ἀθηναίας εὐκαιρίαι ἀναριθμήτων τέρψεων, ἀτελευτήτου ποικιλίας. Ὅτε μὲν ἀκούουσιν εἰς τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου τραγωδίαν τινὰ τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σοφοκλέους, ὅτε δὲ μεγαλοπρεπῶς ἡμφιεσμένοι μετέχουσι τῆς λαμπρᾶς πομπῆς, ἥτις ἀνέρχεται εἰς τὸν Παρθενῶνα διὰ τῶν βαθμίδων τῶν Προπυλαίων. Κατὰ τὰ Διονύσια ἀναβαίνουν ἐπὶ ὄνων καὶ μέτημφιεσμένοι περιέρχονται τὰ περίξ τῶν Ἀθηνῶν δάση καὶ πεδιάδας. Κατὰ τὰ Στήνια διαμείβουσιν εἰς τὰς ὁδοὺς πρὸς ἀλλήλας σκώμματα καὶ κωμικὰς λοιδορίας. Κατὰ τὰ Θεσμοφῶρια τελοῦσιν ἐπὶ δύο ἡμέρας τὰς μυστηριώδεις ἱεροτελεστίας τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος, ἐξ ὧν οἱ ἄνδρες ἀποκλείονται. Κατὰ τὰ Ἀδώνια, κατὰ τὰς Θαργῆλια, κατὰ τὰ Ἐλευσίνια γίνονται ἄλλα τελετὰ καὶ ἄλλα θεάματα, ἀγῶνες, λαμπαδηδρομίαι, φαντασμαγορικαὶ παραστάσεις².

Αἱ γυναῖκες ἄρα δὲν ἦσαν οὔτε δούλαι, οὔτε καθειργμένοι, ἀλλ' ἔζων μόνον μακρὰν τῆς τῶν ἀνδρῶν κοινωνίας. Ἐξαιρέσει τοῦ συζύγου καὶ τῶν πλη-

¹ Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 1349. *Νεφέλαι* 879. *Ἐκκλησιάζουσαι* σποράδην. Ξενοφῶν *Οἰκονομικὰς* Ζ'. Δημοσθένους *κατὰ Νεαίρας* 15, *κατὰ Εὐβουλ.* 42, *κατὰ Καλλικλ.* 35. Κορνήλιος Νέπωσ *ἐν τῷ προλόγῳ*.

² Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 641. Πλάτωνος *Νόμοι* Β', 659. Πλουτάρχου *θησεύς* 23.

σιεσάτων συγγενῶν οὐδεὶς ὑπερέβαινε τὸν οὐδὸν τοῦ γυναικωνίτου. Αἱ γυναῖκες συνήρχοντο εἰς συμπόσια ἰδιαιτέρως· ὅτε ὁ σύζυγος εἰστιά, ἔστω καὶ φίλους, ἡ γυνὴ ἀπεσύρετο εἰς τὰ ἰδιαίτερα αὐτῆς δώματα. Ἐὰν καὶ μόνον ἤθελε παρευρεθῇ εἰς γεῦμα, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ἄνδρες, ἡ ἀγαθὴ τῆς φήμῃ ἐζημιούτο ἀνεπανορθώτως. Ὅπως ἀποδείξῃ εἰς τοὺς ἐνόρκους ὅτι ἡ Νέαιρα ἦτο ἑταῖρα, ὁ Δημοσθένης λέγει: «Καὶ αὐτὴ συνεδείπνει καὶ συνέπινεν ὡς ἑταῖρα οὖσα». Ὡστε αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις, τὰ γεύματα καὶ αἱ ὁμηγύρεις, ἐνθα συναντῶνται εὐφρεῖς ἄνδρες καὶ ἀξιεράστοι γυναῖκες, καὶ ἅτινα ἀποτελοῦσιν, ὅσῳ δὲν γίνεται κατάχρησις αὐτῶν, μίαν τῶν τέρψεων τοῦ συγχρόνου βίου, δὲν ὑπῆρχον ποσῶς ἐν Ἀθήναις.

Ἄλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἀπεζημιούντο διὰ τῶν ἑταιρῶν. Εἰς ταύτας τὰ ἥθη οὐδένα ἐπέδωκλον περιορισμόν. Οἱ ἄνδρες ἀπῆλθον μόνον παρ' αὐτῶν νὰ εἶνε εὐεεῖς καὶ παιδρικοί, ὁ δὲ νόμος ἠδικόρει περὶ αὐτῶν, διότι ὡς ξένη διετέλουν, οὕτως εἰπεῖν, ἐκτὸς τοῦ νόμου. Ἀρκεῖ ἡ ἑταῖρα νὰ πληρώνῃ τὸ μετοίκιον ὡς ξένη καὶ τὸ πορνικὸν τέλος, ἀρκεῖ νὰ μὴ ἀθετῇ τοὺς νόμους τῆς πόλεως καὶ τοὺς ἀστυνομικοὺς κανονισμούς, νὰ μὴ προξενῇ σκάνδαλα εἰσερχομένη εἰς τινὰς ναοὺς καὶ ἀναμιγνυομένη μὲ τὰς συζύγους καὶ τὰς θυγατέρας τῶν πολιτῶν κατὰ τὰς δημοσίους τελετάς καὶ ἔχει πᾶσαν ἐλευθερίαν νὰ διάγῃ καὶ νὰ πράττῃ κατὰ βούλησιν. Ὑπάγει ὅπου θέλει, ἐξέρχεται ὅσῳ ποθεῖ, πλουτεῖ ὅσον δύναται καὶ καταστρέφεται ἂν τὴ ἐπιθυμῇ.

Ἀπὸ τῆς ἑταίρας τῆς κακτημένης οἶκον, δούλους, κοσμήματα, τῆς συμμετεχοῦσης ἐπὶ κέρδει εἰς τραπέζας καὶ εἰς ἐργαστάσια, τῆς ἡγεμονευούσης ἐπὶ πληθὺος λατρευτῶν μέχρι τῆς ταπεινῆς δούλης τῆς ἀγέλης τῶν δεικτηριάδων πᾶσαι ὑποχρεωτικῶς σχεδὸν προσερχοῦντο εἰς τὰ δεῖπνα, ἅτινα ἐφαίδρυνον διὰ τῶν λόγων καὶ τῶν ᾠσμάτων των. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐκέκτηντο στωμυλίαν καὶ ἐτοιμότητα. Ὅστις ἤθελεν ἐπιχειρήσει ν' ἀνθολογήσῃ εὐφυῆ ρητὰ ἐκ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος θὰ ἦτο ἡναγκασμένος νὰ παραλάβῃ τόσα τῆς Γλυκέρας καὶ τῆς Καλλιστίου ὅσα τοῦ Διογένης καὶ τοῦ Ἀρκεσιλάου, τόσα τῶν ἑταιρῶν ὅσα καὶ τῶν φιλοσόφων. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῶν ἑταιρῶν ἦτο πάντοτε τὸ αὐτό. Ὅσῳ αὐταὶ συμπάρισταντο, ἡ συνδιάλεξις συνηθέστατα ἀπὸ ἱλαρῆς μετετρέπετο εἰς ἔσπερον. Αἱ γυναῖκες αὐταὶ ἦσαν οὐ μόνον ἀσύστολοι, ἀλλὰ καὶ ἀδιάκριτοι. Μὲ τοιαύτας συντρόφους θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συνδιαλεχθῇ τις ἐπὶ μακρὸν περὶ σοφῶν ἀντικειμένων. Τὸ τοιοῦτο ἦτο ἀρεστὸν εἰς τοὺς νέους, ἀρεστὸν καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Σωκράτη, ὅστις ἐγίνωσκε νὰ συμβιβάζεται πρὸς ὅλα· πλὴν ἄνδρες οἷοι ὁ Περικλῆς, ὁ Ἀνξιαγόρας, ὁ Δάμων, ὁ Φειδίππος δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀρέσκωνται ἐπὶ πολὺ εἰς τὰς ἐρασχελίας τῶν αὐλητρίδων.

Θεωρουμένη ὡς ἐρωμένη τοῦ Περικλέους ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν Ἀθη-

ναίων, πρόκαλοῦσα ὥς νὰ ᾔητο σύζυγός του τὸν σεβασμὸν τῶν φίλων τοῦ μεγάλου ρήτορος, ἡ Ἀσπασία διετέλει ἐν ὅλῳς ἐξαιρετικῇ θέσει. Εἶχεν ἐνταυτῷ τὴν ἐλευθερίαν, τῆς ἐταίρας καὶ τὴν συστολήν τῆς συζύγου. Ἡ δύνατο νὰ δέχεται τοὺς οἰκείους τοῦ Περικλέους, τοῦθ' ὅπερ θὰ κατελογίζετο ὡς ἔγκλημα εἰς πᾶσαν ἄλλην Ἀθηναίαν· οὗτοι δὲ εὕρισκον ἐν αὐτῷ συνομιλήτριαν ἱκανὴν νὰ τοὺς ἐννοήσῃ καὶ ν' ἀπαντήσῃ εἰς τοὺς λόγους τῶν, πρᾶγμα ὅλῳς ἀσύνηθες εἰς ἐταίραν. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ὅλῳς ἰδιόζουσα δρᾶσις τῆς Ἀσπασίας ἐν Ἀθήναις, ἡ μετὰ τῶν φιλοσόφων φήμη της, ὁ σφοδρὸς καὶ ἐπιμονὸς ἔρως, ὃν ἐνέπνευσεν εἰς τὸν Περικλέα. Πρώτη αὐτὴ καὶ μόνη ἴσως μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις γυναικῶν διετήρησε σχέσεις χρηστὰς καὶ εὐπρεπεῖς μετ' ἀνδρῶν ὑπερόχων. Διὰ τὸν Σωκράτη, διὰ τὸν Ἀναξαγόραν, διὰ τὸν Φειδίαν ᾔητο φίλη εἰλικρινῆς καὶ νοήμων. Διὰ τὸν Περικλέα ᾔητο ἡ ἐρωμένη καὶ ἡ σύζυγος, τὸ μειδίημα τοῦ βίου, τὸ θέλητρον τῆς οἰκιακῆς ἐστίας, ἡ ἀσφαλὴς φίλη, πρὸς ἣν καθ' ἐκάστην ἐνεπιστεύετο τὰς σκέψεις του· ἐκέκτητο τὸν λόγον, ὅστις φωτίζει, τὴν στοργήν, ἣτις παρηγορεῖ, τὴν χάριν, ἣτις ἀναπαύει.

Δ'

Δὲν δύναται τις νὰ κυβερνήσῃ πολιτείαν ἐπὶ εἰκοσαετίαν καὶ πλεον χωρὶς νὰ γείνη ὁ σκοπὸς παντοίων συκοφαντιῶν, χωρὶς νὰ ὑποστῇ παντοίας ὕβρεις. Πολεμοῦμενος ὡς πρὸς τὰς δημοσίους πράξεις τοῦ ὑπὸ τῶν ρητόρων τῆς ἐκκλησίας ὁ Περικλῆς προσεβάλλετο καὶ ὡς πρὸς τὸν ἰδιωτικὸν τοῦ βίου ὑπὸ τῶν δημοκόπων τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν κωμικῶν ποιητῶν, οἵτινες ᾔσαν οἱ δημοσιογράφοι καὶ οἱ σιλλογράφοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ μετὰ τῆς Ἀσπασίας σχέσηις τοῦ ᾔητο ἀνεξάντλητος πηγὴ σκωμμάτων καὶ προσβλητικῶν ὑπαινιγμῶν. Ἀπεκάλουν τὴν Ἀσπασίαν Ἦραν τοῦ νέου Ὀλυμπίου, Ὀμφάλην καὶ Δηϊάνειραν τοῦ νέου Ἡρακλέους. Κατηγόρουν τὴν Μιλησίαν ὡς καταστήσασαν τὸν οἶκον τοῦ Περικλέους, τοῦ βασιλέως τῶν σατύρων, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἑρμιππος, αὐτόχρημα οἶκον ἀσωτίας, βρίθοντα παντοειδῶν ἐταίρων καὶ προσέτι ἐγγάμων Ἀθηναίων γυναικῶν, αἵτινες διὰ τῆς τοιαύτης αὐτῶν ταπεινώσεως ὑπεβοήθουν τὴν πολιτικὴν προαγωγὴν τῶν ἑαυτῶν συζύγων. Κατὰ τὴν κοινὴν φήμην, ἡ σύζυγος τοῦ Μενίππου δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου κατώρθωσε ν' ἀπονεμηθῇ εἰς τὸν ἄνδρα της ἡ στρατηγία¹. Ἡ Ἀσπασία ᾔητο ὁ κακὸς δαίμων τοῦ Περικλέους, ἡ ἐμπνέουσα εἰς αὐτὸν τὴν ἄφρονά πολιτικὴν καὶ τὰς αὐθαιρέτους πράξεις του.

¹ Γνωστὸν ὅτι ἐν Ἀθήναις πάντα τ' ἀνώτερα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ὑπουργήματα ἀπενέμοντο παρὰ τοῦ λαοῦ· πράγματι ὅμως ἤρκει ἐν γένει πανίσχυρός τις ἀρχηγὸς πολιτικῆς μερίδος, ὡς ὁ Περικλῆς, νὰ προτείνῃ ὑποψήφιον ὅπως ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ θεωρῆται βεβαία.

Ἀπεδίδετο εἰς αὐτὴν ὁ νοσοφισμὸς τοῦ ταμείου τῶν συμμάχων, αἱ μεγάλαι δαπάναι, δι' ὧν ὁ Περικλῆς ἐπεβάρυνε τὸν προϋπολογισμόν τῆς πόλεως ὅπως παρέχῃ ἐργασίαν εἰς τοὺς φίλους του, οἷον εἰς τὸν Φειδίαν, ἡ ἰδιαιτέρα προτίμησις πρὸς τοὺς οἰκείους αὐτοῦ Πυριλάμπην, Χηρῖνον, Μένιππον. Ὁ τελευταῖος οὗτος μάλιστα ἐναντίον τῆς ἐπικρατούσης ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἀρχῆς ἔφερεν ἐν ταυτῷ πέντε ἢ ἕξ ἀρχάς. Διεβεβαίουν, ὅτι ὁ Περικλῆς ὑπέκυπτεν εἰς ὅλας τὰς θελήσεις τῆς Ἀσπασίας, ὅτι ἦτο πρόθυμος χάριν αὐτῆς νὰ θυσιάσῃ τὴν δόξαν καὶ τὴν εὐημερίαν τῶν Ἀθηναίων. Ὑπεψιθύριζον ὅτι τῇ παρακινήσει αὐτῆς ἀπέβλεπεν εἰς τὴν τυραννίδα ¹.

Κατὰ τὸ 440 διαφορὰ τις ἀνεφύη μεταξὺ Σαμίων καὶ Μιλησίων περὶ μικρᾶς τινος πόλεως τῆς ἀσιατικῆς παραλίας, τῆς Πριήνης, ἐφ' ἧς οἱ πρῶτοι εἶχον ἀξιώσεις. Βραχὺς πόλεμος ἐπηκολούθησε, καθ' ὃν οἱ Μιλήσιοι ἠττήθησαν. Ἡ Σάμος καὶ ἡ Μίλητος ἀνεγνώριζον ἀμφότεραι τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων. Οἱ Μιλήσιοι παρεπονήθησαν εἰς Ἀθήνας, ἀπεφασίσθη δὲ αὐτόθι πρὸ πάσης ἀποφάσεως νὰ πέμψωσι καὶ αἱ δύο πόλεις πρέσβεις, ὅπως ἡ διαφορὰ τῶν κριθῇ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τῆς Πνυκός. Οἱ Σάμιοι δὲν ἠθέλησαν νὰ συγκατατεθῶσι, προφασιζόμενοι δὲ ὅτι ἡ ἐπέμβασις τῶν Ἀθηναίων ἦτο κατὰχρησις ἐξουσίας, ἐκήρυξαν ἑαυτοὺς αὐτονόμους.

Οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἠδύναντο ν' ἀνεχθῶσι τὴν ἀποστασίαν ταύτην, ἣν εὐλόγως ἐθεώρουν ὡς προερχομένην ἐκ τῶν ραδιουργιῶν τῆς Περσίας. Τῇ προτάσει τοῦ Περικλέους ἢ ἄλλου τινὸς ρήτορος ἐκ τῶν ὀπαδῶν του ἐψηφίσθησαν πάραυτα μεγάλοι ἐξοπλισμοί, ἀνέλαβε δὲ αὐτοπροσώπως ὁ Περικλῆς τὴν στρατηγίαν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν. Λέγεται, ἀλλ' ἄνευ τινὸς ἀποδείξεως, ὅτι ἡ Ἀσπασία συνώδευσεν αὐτὸν κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην μετ' ἀκολουθίας ἐταιρῶν, αἵτινες μεγάλα ἀπεκόμισαν κέρδη ², καθότι ἡ πολιορκία διήρκεσεν ἐννέα μῆνας. Μετὰ πείσμονα ἀντίστασιν, καθ' ἣν πολλαὶ συνήφθησαν αἱματηραὶ μάχαι, ἡ Σάμος ἐσυνθηκολόγησεν. Οἱ Σάμιοι ὑπεχρεώθησαν νὰ κατεδαφίσωσι τὰ ὀχυρώματά των, νὰ παραδώσωσι τὸν πολεμικόν των στόλον καὶ νὰ πληρώσωσιν ἀποζημιώσιν χιλίων ταλάντων ³.

Ἡ κατὰ τῆς Σάμου ἐκστρατεία ἦτο καὶ δικαία καὶ ἀναγκαία. Αἱ Ἀθηναῖαι αἱ τόσον σημαντικὰς ἀρπύμεναι προσόδους ἐκ τῶν πόλεων τῶν

¹ Fragm. Comic. Graec. σ. 47, 136, 187, 190, 282. Πλουτάρχου Περικλ. 24, 33. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματ. σ. 609. Σχολ. Ἀριστοφάνους ἐν Ὀρν. 250. Ἡσύχιος ἐν λ. Ἀσπασία.

² Ἀλεξίς ὁ Σάμιος παρ' Ἀθηναίῳ ΙΓ', 31.

³ Θουκυδ. Α', 115—116, Διοδώρου Σικελ. ΙΒ', 27—28, Πλουτάρχου Περικλ. 23—25.